

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright
9. 12. 2013.

Hrvoje Jurić

11 teza o slobodnom vremenu

Hrvoje Jurić
11 teza o slobodnom vremenu
1.10.2009.

[http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/wp-content/
uploads/2011/09/77___dok.doc_pdf](http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/wp-content/uploads/2011/09/77___dok.doc_pdf), 19.9.2013.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

1.10.2009.

Sadržaj

1. teza: Slobodno vrijeme nije besposlica, nego dokolica.	7
2. teza: Rad nije proizvođač slobodnog vremena, nego proizvod slobodnog vremena.	9
3. teza: Kapitalizam nužno implicira otuđeni rad.	11
4. teza: Kapitalizam se ne može reformirati.	13
5. teza: Otuđeni rad implicira otuđeno slobodno vrijeme.	17
6. teza: Rad se ne može humanizirati, nego ga treba ukinuti.	21
7. teza (djelomično pobijanje 6. teze): Rad se ipak mora humanizirati.	23
8. teza: Filozofijsko mišljenje nastaje iz slobodnog vremena, a utopijsko mišljenje iz rada.	25
9. teza (djelomično pobijanje 8. teze): Filozofijsko mišljenje i utopijsko mišljenje nužno su upućeni jedno na drugo.	27
10. teza: Utopijski ciljevi su nužni koliko je nužan opstanak čovjeka i čovječanstva.	29
11. teza: Utopijske snove treba sanjati na javi.	31

Tekst predstavlja dorađenu verziju izlaganja održanog na simpoziju Filozofija slobodnog vremena i sporta (Zagreb, 27.-29. XI. 2008.), koji je organiziralo Hrvatsko filozofsko društvo.

Zarez, XI/266, 1. listopada 2009.

Slobodno vrijeme (kao dokolica) nije rezultat nerada ili nerad sâm, nego zaseban i autonoman entitet. Pogrešna je predodžba da sloboda znači „slobodu-od rada”. Sloboda je „sloboda-za rad”. Ili za „ne-rad”, također.

Mnogo toga se polaže u utopijsko mišljenje, i u smislu utjehe i u smislu nade; takoreći, i unatrag i unaprijed. No, utopijske projekcije nisu naprosto “slobodnolebdeće”. Sve one su bile i još uvijek jesu vezane uz društveno-političko-ekonomski realitet; štoviše, izviru iz njega i pružaju određene odgovore na pitanja s kojima se borimo (oduvijek i tko zna koliko još) i teorijski i praktički.

Krajnji cilj promišljanja ove vrste je – jedan utopijski cilj. No, dostižniji (iako još uvijek utopijski) cilj ovakvog promišljanja jest – dati prilog razobličavanju tlačiteljskog globalnog ekonomsko-političkog sistema i pritom huškati na akciju uperenu protiv njega. To, pak, nije moguće bez utopijskog transcendiranja zadanih horizonata.

Pozivajući se na 7. tezu (“Rad se mora humanizirati”), ovdje treba dodati: u helderlinovskim “oskudnim vremenima”, čovjek se mora humanizirati, kako se ne bi nepovratno de-humanizirao.

Osim *raz-otuđujućeg* rada u zavjetrini sistema (koji je sve manje moguć), na raspolaganju su još neke strategije. Bloch govori o “upropaštenim, ali ne beznadnim” starijim oblicima slobodnog vremena, s njihovim subverzivnim potencijalom, kao što su *pučka svečanost, amaterstvo i teatar* (tj. umjetnost u širem smislu). Sve to je preživjelo ne samo do Blochovog, nego i do našeg današnjeg vremena, a ako se dodatno prevede na naš jezik, Blochova će poruka biti posve jasna.

Pritom od pomoći može biti i Gramscijev pojam “kulture hegemonije”, zaposjedanja područja kulture od strane alternativne ili, bolje rečeno, avangardne kulture. U blažoj, ali jednako subverzivnoj formi, o tome je govorio i Hakim Bey, zalažući se za koncept i praksu privremenih i trajnih “autonomnih zona” unutar opustošenog krajolika kapitalističke “kulture”.

No, u svakom slučaju, *klonuće ljudskoga duha* bi za svaku utopijsko-transcendirajuću tendenciju bilo porazno. Sačuvati dušu, duh i duhovitost – ne tonući istodobno u pasivnost i trivijalnost – preduvjet je svakog pomaka. Bloch kaže: “Oslobađajućoj pomoći svojstveno je da se može i smiješiti.”

Stoga je, kako po pitanju rada, tako i po pitanju slobodnog vremena – pored Marx/Engelsove parole “Proleter i svih zemalja – ujedinite se!” – dobro izgovoriti i njezinu parafrazu koju je izrekao Bob Black: “Proleter i svih zemalja – opustite se!”

**11. teza: Utopijske snove
treba sanjati na javi.**

Ono što još nije, ali bi moglo biti (i, štoviše, *trebalo bi da bude*) – i to ne samo kao drugačije, nego i kao bolje – zahtijeva više od konzervacijskog filozofijskog pristupa, a pogotovo više od suvremenog “znanstvenog” pristupa, koji je i filozofijski u onoj mjeri u kojoj se filozofija danas mjeri prema suvremenom idealu znanosti.

Pored egzaktne znanosti prirode, društva, ekonomije ili politike, koja u srži i u krajnjim konzekvencama destimulira kreativni potencijal čovjeka – pored nje, a u određenom smislu i protiv nje – treba nam utopijsko mišljenje kao “vesela znanost”.

U ranije rečenom trebalo je postati jasno da “utopija” nije “puko snatrenje”, nego *djelatna snaga povijesti*. Utopija, o kojoj je ovdje riječ, nije samo mogući put ka oslobođenju čovjeka, nego i *samo-ozbiljenje*, pa i *sâmo ozbiljenje* čovjeka.

Isto to (samo-ozbiljenje i sâmo ozbiljenje) bilo je spomenuto i kad je bilo riječi o slobodnom vremenu. Ne slučajno. Jer: slobodno vrijeme – koje se ovdje misli – utopijski je cilj; u pozitivnom, najpozitivnijem smislu utopije.

“Utopija slobodnog vremena” – koju skicira, primjerice, Bloch – aktivna je slika jedne aktivne budućnosti čovjeka; suprotna, dakle, kapitalistički induciranoj “utopiji slobodnog vremena” u liku neke neradničke “zemlje Dembelije”, koja je do karikature dovedena u *Big Brother Showu*, gdje se slobodno vrijeme ostvaruje kao *totalno nadzirana dosada*.

1. teza: Slobodno vrijeme nije besposlica, nego dokolica.

Slobodno vrijeme je do te mjere ideologiziran pojam da tek uz veliki napor možemo doći do izvornog pojma "slobodnog vremena", a to je – dokolica. Slobodno vrijeme kao dokolica sasvim je drugačije od slobodnog vremena koje se poima kao besposličarenje ili nezaposlenost. Slobodno vrijeme je preduvjet svake duhovne aktivnosti, bilo da se radi o filozofiji (za koju se, i povijesno-filozofijski, kaže da je "nastala iz dokolice") ili o umjetnosti ili o nekoj drugoj vrsti "duhovne igre" koja (na ovaj ili onaj način) barata s realitetom pritom ga neizbježno mijenjajući. Štoviše, slobodno je vrijeme preduvjet *samo-ostvarenja* čovjeka, pa i *sâmo ostvarenje* čovjeka.

**10. teza: Utopijski
ciljevi su nužni koliko
je nužan opstanak
čovjeka i čovječanstva.**

Iako je prethodno kazano na koji se način razlikuju filozofijsko i utopijsko mišljenje, treba reći da su oni različiti prvenstveno po svojim *smjerovima*: dolje–gore, unutra–van, desno–lijevo.

Filozofija i utopijsko mišljenje susreću se u ljudskoj umnoj i djelatnoj naravi (napinju je i razapinju, ali također okupljaju i zaokružuju), pa ih je teško razdvojiti, kao što je teško povući demarkacijske linije unutar same ljudske naravi.

Utopijsko je mišljenje u krajnjoj liniji filozofično, kao što je i filozofija u krajnjoj liniji utopična. Jer: nema transcendiranja bez poznavanja onoga što se treba transcendirati. Kao što nema ni upoznavanja onoga predležećeg bez misaonog, pa i imaginativnog “poznavanja” onoga što još nije, ali bi moglo biti.

2. teza: Rad nije proizvođač slobodnog vremena, nego proizvod slobodnog vremena.

Rad, u svom idealnom obliku, proizlazi iz potrebâ i interesâ onoga tko radi. Potrebâ – i materijalnih i duhovnih; interesâ – i materijalnih i duhovnih. Svatko bi trebao raditi *onoliko* koliko treba i *onako* kako želi.

U tom smislu, slobodno vrijeme (kao dokolica) nije rezultat nerada ili nerad sâm, nego zaseban i autonoman entitet. Pogrešna je predodžba da sloboda znači “slobodu-od rada”. Sloboda je “sloboda-za rad”. Ili za “ne-rad”, također. Ali, i kao “rad” i kao “ne-rad”, slobodno vrijeme u smislu dokolice jest *ispunjeno* vrijeme, a ne prazan hod između dvije točke koje definira izrabljivački rad. Najprije imamo slobodu i slobodno vrijeme, a potom rad i radno vrijeme. Tek je zaborav ljudske biti izokrenuo taj odnos.

Napomene uz 1. i 2. tezu:

1. *napomena*. Teze da “slobodno vrijeme nije besposlica, nego dokolica” i da “rad nije proizvođač, nego proizvod slobodnog vremena” – krajnje su nesuvremene. Jer naravno: tome danas nije tako (ako je ikada uopće i bilo tako). Ove su teze bile izrečene u obliku prezentske *tvrdnje*, ali bi – s obzirom na naše *ovdje i sada* – trebale biti formulirane kao “kondicionalni imperativ”: *trebalo bi da bude* tako kako je rečeno. Ovdje se prije radi o “onome što može biti i drugačije” (kako je Aristotel odredio predmet *praktičke filozofije*), negoli o “onome što ne može biti drugačije nego što jest”, “onome što je nužno, vječno i nepropadljivo” (kako je Aristotel odredio predmet *teoretske filozofije*).

2. *napomena*. I u onome kako jest i u onome kako bi trebalo da bude – slobodno vrijeme i rad su nedvojbeno su-pripadni. Veza između slobodnog vremena i rada je očigledna, jer je upisana već u pojmove slobodnog vremena i rada. Ali to ne znači da je tom konstatacijom problem njihove povezanosti riješen. Jer: zbog različitih shvaćanja, različitih teorijskih konceptualizacija i različitih društvenih konteksta u kojima se oni pojavljuju, njihova povezanost nije samorazumljiva, niti jednoznačna. Različitost pogledâ na slobodno vrijeme i rad, te njihov međusobni odnos počivaju ponajprije na različitim početnim pozicijama s kojih im se pristupa: filozofskim, svjetonazorskim, moralnim ili ideološkim pozicijama. Temeljna dihotomija je ona između *kapitalizma* i *emancipacijske kritike kapitalizma*, pri čemu je ova potonja u određenom (ali ključnom) segmentu – *utopijska*.

9. teza (djelomično pobijanje 8. teze): Filozofijsko mišljenje i utopijsko mišljenje nužno su upućeni jedno na drugo.

Ovo je povratak na početak – na 1. i 2. tezu. Rečeno je da filozofija nastaje iz dokolice, odnosno slobodnog vremena, kao i svaka druga duhovna djelatnost. I to je točno. Ali ne radi se samo o nastanku filozofije u staroj Grčkoj, kad je podjela rada, koja počivala prvenstveno na robovskom radu, omogućila nastanak filozofske aristokracije koja se onda mogla posvetiti “višem”, “nadgradnji”. Radi se također i o Camusovom liku “svakodnevnog Sizifa” koji, nakon pet ili šest dana intenzivnog i besmislenog rada, dolazi kući i u iznenadnom se trenutku slobodnog vremena zapita o *smislu života*.

No, filozofijsko (ili filozofično) mišljenje – bilo da je učeno ili spontano – uvijek je sabiruća, svjeto-okupljajuća i produbljujuća umna djelatnost, koja je stoga u osnovi konzervativna. I uvijek nastaje, kako je rečeno, iz slobodnoga vremena, kada se zaista stekne slobodno vrijeme ili se silom prilika (i privremeno) vrijeme oslobodi.

Nasuprot tome stoji utopijsko (ili utopično) mišljenje, koje je uvijek transcendirajuća, svjeto-mijenjajuća i proširujuća umna djelatnost, pa je stoga u osnovi subverzivno. Ono proizlazi direktno iz tegobe rada i tegobe života uopće, kada se traži što preči izlaz iz onoga danog. Iako bi, jamačno, bilo pretjerano nazvati “mišljenjem” sve forme refleksije koje su utopične, pod *utopiju* i *utopijsko mišljenje* sklon sam podvesti i individualnu vjeru u bolje sutra, i zajednički “san čovječanstva” o boljem svijetu, i kritičku filozofiju nade, koja je zapravo jedino pravo utopijsko *mišljenje*.

3. teza: Kapitalizam nužno implicira otuđeni rad.

Kako nas je poučio Karl Marx, rad unutar kapitalističkog sistema nužno je – *otuđeni rad*. Radnik je depriviran najprije od sredstava za proizvodnju, potom je postao dio pogona čiju cjelinu ne može, pa i ne smije sagledati, otuđen je od svoga proizvoda, otuđen je i od su-radnika, a konačno su mu oduzeta i sredstva za puko preživljavanje ili se barem za njih treba grčevito boriti, s permanentnim osjećajem zakinutosti.

O pojedinim aspektima tog procesa Marx je detaljno izvještavao u dugim pasazima *Kapitala* i u drugim spisima. Ali ne samo Marx. Günther Anders govori o tome kao o bolesti modernog čovjeka-radnika u industrijskom kapitalizmu, koju naziva “čaplinitisom”, pozivajući se, dakako, na Chaplinovog radnika na tvorničkoj traci iz filma *Moderna vremena*, koristeći to kao alegoriju za život modernog radnika i modernog čovjeka uopće.

Otuđeni rad implicira i ontološki (a u određenom smislu i meta-fizički) status otuđenosti. Otuđenje radnika u suvremenom svijetu rada adekvatno je otuđenju čovjeka uopće u suvremenom svijetu uopće. Jer: sistem *rada* je istodobno i proizvođač i rezultat općevladajućeg sistema *života*, u njihovom *circulus vitiosus-u*.

8. teza: Filozofijsko mišljenje nastaje iz slobodnog vremena, a utopijsko mišljenje iz rada.

Usuprot korisnim upozorenjima i savjetima lafargovskog i blekovskog tipa – čovjek i čovječanstvo ne mogu čekati na povijesno/epohalno ozbiljenje ne-otuđenog (ili raz-otuđenog), humaniziranog rada ili, pak, bezradne dokolice. Gdje smo i što smo danas – zahtijeva jedan bliži, dosežniji odgovor.

Već je i *subvertiranje* sistema otuđenog rada korak ka raz-otuđenju rada. To se, pak, može činiti ili različitim metodama građanskog neposlušha, koji je više utjeha negoli stvarno rješenje, ili razvijanjem drugačijeg pogleda na rad i samog drugačijeg rada u socijalnim oazama, u kojima će rad zaono bolje i dobro biti istovremeno *rad protiv* onoga što je anti-humanizirajuće. Koncept rada kao zabave i strastvenog djelovanja, u manje radikalnom obliku negoli kod Blacka, pronalazimo i u *Hakerskoj etici* Pekke Himanena, koji promovira novu etiku, politiku i ekonomiju rada, primjerenu spomenutom procesu virtualizacije rada.

U svakom slučaju, rad se mora humanizirati zato što treba sačuvati *humanum* od iščeznuća, razviti alternativne oblike preživljavanja u anti-humanom sistemu. Ne u smislu zavodljive, ali u biti konzervativne parole “Reforma, a ne revolucija”, nego u smislu jedne druge parole: “Preživljavanje do revolucije”.

4. teza: Kapitalizam se ne može reformirati.

Protiv ove teze govori koncept tzv. “kapitalizma s ljudskim licem” ili “napretka u svijesti slobode” u okvirima kapitalističkog sistema. Ali njegov je kratkotrajni (socijalno-tržišni) dah u nekim zemljama Zapada već minuo, dok je u drugima na izdisaju.

Reforma znači prolaženje kroz nove i drugačije faze kapitalizma, te razvijanje novih kapitalističkih strategija. Ono što ostaje jest – nepromjenjiva suština kapitalizma, koja počiva na otuđenom radu robova, profitu gospodara i metodama prikrivanja ovog temeljnog odnosa.

Današnji kapitalizam, u osnovi, nije drugačiji od kapitalizma u fazi industrijalizacije. Ali nije ta industrijalizacija bila ono najgore. Gora od nje je – kaže Anders – *automatizacija*, fenomen koji on razmatra na primjeru razvoja kapitalizma u drugoj polovici 20. stoljeća, kada se ubrzava znanstveno-tehnološki napredak, ali se istovremeno ulazi i u novu (slobodno se može reći: višu) fazu otuđenoga rada.

Automatizacija se ne tiče više samo “automatiziranog” čaplinovskog radnika na pokretnoj traci. Ovdje se sada radi o onom radniku koji je u još “prisnijem” odnosu sa strojem, više je vezan uz njega i od njega je, zapravo, usisan. To je onaj radnik čija je sloboda gotovo u potpunosti oduzeta, jer u tom odnosu čovjeka i stroja gotovo da nema više ni naznake autonomije i kreativnosti čovjeka. To je onaj radnik koji *nadgleda rad stroja*, pri čemu je njegova moć nad strojem ustvari prividna. Njegovo je da – čeka. On čeka da se nešto dogodi, ako uopće i može pretpostaviti što bi se moglo dogoditi. To “čekati *da se* nešto (određeno) dogodi” više je “čekati *da li će se* nešto (uopće) dogoditi”, a to je opet više “čekati nešto (nepoznato i neodređeno)”.

Budući da ni industrijalizacija, ni automatizacija više ne pokrivaju čitavo polje kapitalističkog izrabljivanja današnjice, potrebno je prepoznati i imenovati novu, recentnu fazu kapitalizma koja je ujedno i nova faza percepcije i eksploatacije rada. Radi se o – *virtualizaciji*. Danas se rad, proizvodnja i robe sve više sele u sferu ne-materijalnog: bilo da govorimo o medijskoj industriji (industriji *entertainment* i *infotainment*) ili o informatičkoj industriji (ali ne u hardverskom, nego u softverskom smislu) ili o trgovačkoj industriji ili o bankarsko-burzovnoj industriji.

Naravno, stari oblici izrabljivanja nisu nestali (pogoni zapadnjačkih kompanija u istočnim i južnim zemljama “trećeg svijeta” ekstremno su primjer za to, iako “hard labour” nije ni na Zapadu reliktnost prošlosti), ali

7. teza (djelomično pobijanje 6. teze): Rad se ipak mora humanizirati.

Ovu su tezu – u dva različita vremena i sa različitim ideoloških pozicija, ali na sličan način – zastupali Paul Lafargue (*Pravo na lijenost*) i Bob Black (*Ukidanje rada*).

Unutar kapitalističkog sistema, koji je u svojoj suštini ne-human (ili anti-human), nemoguće je provesti bilo kakvu reformu rada u pravcu njegove humanizacije. Ako je to nemoguće, a promjena je, iz perspektive humaniteta, neizbježna, pa i neodgodiva – onda rad treba ukinuti.

Lafargue stoga ismijava “neobično ludilo kojim je opsjednuta radnička klasa: ludilo koje se zove – ljubav prema radu”. Ismijava i paradoks da je velika Francuska revolucija, boreći se za slobodu, iznjedrila “pravo na rad” kao revolucionarno načelo, iako je rad upravo porobljavajući i ne može biti drugačiji. Stoga Lafargue, u blažem obliku, zagovara skraćenje radnog vremena na dva do tri sata dnevno, a u oštrijem obliku – ukidanje rada i “pravo na lijenost”.

Lafargovski, ponešto naivan, ali nipošto posve bez-vezan stav promovira i Bob Black. On kaže: “Nitko ne bi trebao raditi. Nikad. Rad je izvor gotovo sve bijede u svijetu. Gotovo svako zlo koje možeš navesti proizlazi iz rada ili iz života u svijetu stvorenom za rad. Ukoliko želimo prestati patiti, moramo prestati raditi. Pod tim ne mislim kako bismo se trebali prestati baviti stvarima, već to znači stvarati nove načine življenja bazirane na igri. (. . .) Igra ne znači pasivnost. (. . .) Jer kada se oporavimo od iscrpljenosti uzrokovane poslom, svi osjećamo potrebu za djelovanjem.”

Ljevičarskim zahtjevima za *punom zaposlenošću* Black suprotstavlja *punu nezaposlenost*; trockističkoj *permanentnoj revoluciji* Black suprotstavlja *permanentno zabavljanje*; a njegova vizija života i rada kao igre podazumijeva “ludičku revoluciju”, odnosno “veselje, kreativnost, društvenost, zajedništvo”.

danas možda više nisu dominantni. Danas vjerojatno više ljudi radi u “virtualnom” negoli u industrijsko-automatiziranom sektoru. No, postajanje rada “virtualnim” ne znači i da su metode eksploatacije postale “virtualnima”: krv, znoj i suze su još uvijek itekako stvarni.

**6. teza: Rad se ne
može humanizirati,
nego ga treba ukinuti.**

se može, manje-više, slobodno oblikovati, uključujući i tzv. radno i tzv. slobodno vrijeme? Evo kako.

Kao prvo, *institucije* – koje ravnaju životom pojedinaca i zajednica, a koje su, čini se, neizbježne (od odgojno-obrazovnih, preko zdravstvenih, do ekonomsko-političkih) – takve su da *oblikuju*, upravo *zadaju* cjelokupni svijet života i svaku individualnu egzistenciju; hijerarhijski, dakako, vertikalno: od vrha do dna; a onda i po svim horizontalama. One počivaju na fiksaciji, fiksiranju, efikasnosti, eficijenciji – važnim konceptima za razumijevanje naravi sistema u kojemu jesmo.

Kao drugo, sistem gospodari ne samo *vremenom pojedinca*, nego i *vremenom uopće*. Vrijeme je zaposjednuto, kolonizirano od strane sistema. Vrijeme, taj vrhovni konstrukt ljudske kulture i civilizacije, koji je (upravo zato što je konstrukt) podložan manipulacijama, zaposjednut je od strane vladajućeg sistema.

Kao treće, u tome zasigurno važnu ulogu igra moderna tehnologija (prvenstveno ona informacijsko-komunikacijska); ona je jedan od glavnih faktora u preobrazbama i prilagodbama kapitalizma, kako onim starijim, tako i onim novijim i recentnim.

Sve u svemu, Günther Anders rekao je jednu važnu stvar: *tko je proleter* – danas se ne određuje samo prema tome kakav mu je *životni standard*, nego i prema tome kakav mu je *standard slobode*. Lišenost sredstava za proizvodnju i egzistencijalnog minimuma danas stupa u drugi plan pred pitanjem: *U kojoj smo mjeri lišeni slobode?* Odgovor je porazan.

5. teza: Otuđeni rad implicira otuđeno slobodno vrijeme.

Ono što kapitalistički sistem nudi svojim robovima kao “slobodno vrijeme” nikada nije odvojeno od kapitalističke koncepcije i organizacije rada. Rad u sistemu i rad za sistem, koji radniku predstavlja *brigu*, nadopunjuje se (a ne ukida) *razbibrigom* koja je raspoređena na *trenutke* razbibrige, a ti su trenuci uvijek već preparirani od strane sistema.

Tlačiteljska *industrija rada* produžava se u jednako tlačiteljsku *industriju slobodnog vremena*. Kapitalizam usisava i programira slobodno vrijeme. Svaki čovjek koji živi unutar globalnog kapitalističkog sistema – a to su (možda s izuzetkom novootkrivenih plemena u amazonskim ili papuansko-novogvinejskim prašumama) danas doista svi, čak i stanovnici Kube

ili Sjeverne Koreje – bez obzira na profesiju, socijalni status ili nešto treće, prvenstveno je potrošač, topovsko meso kapitalizma. Bio ili ne bio proizvođač dobara, odnosno robâ, posjedovao ili ne posjedovao sredstva za proizvodnju i sredstva za puku egzistenciju – svaki je čovjek *instrumentalizirani i manipulirani potrošač*, čija potrošnja uglavnom nadilazi njegove potrebe, jer se upravo *potrebe* najintenzivnije proizvode: ponajviše u industriji slobodnog vremena.

Nitko nije isključen, nitko ne može pobjeći. Ali naravno: sistem najviše ugrožava one koji najviše trpe od strane sistema: obezvlašćene, obespravljene, obesmišljene. Tu možemo navesti nekoliko primjera.

Nakon odlaska s radnog mjesta, radnik – smatra se – stječe slobodno vrijeme. No, na putu kući, prije nego što ga zarobi televizor, prošetat će ili se provozati gradskim prijevozom kroz urbane pejzaže koji su potpuno zagađeni marketinško-propagandnim porukama koje djeluju i na svjesnoj i na nesvjesnoj razini. Tako će konzumirati svoje slobodno vrijeme, te iskusiti pervertiranu slobodu spoznaje svijeta oko sebe, karikaturu onog teoretskog, motrilačkog. Ako dolazi i odlazi na radno mjesto automobilom, možda će biti djelomično pošteđen ovako programirane spoznaje svijeta, ali će se voziti u vozilu koje nije samo koristan objekt ili znak poboljšanja životnog standarda, nego i simbol njegove ovisnosti o sistemu: bilo kad plaća ratu kredita za automobil ili kad puni rezervoar na benzinskoj pumpi jednog od tržišnih monopolista. U svakom slučaju, na putu kući, radnik će otići u dućan, odnosno šoping-centar, gdje će iskusiti jedinu slobodu izbora koja mu preostaje: izbor između različitih

proizvoda, omogućen onom pervertiranom slobodom spoznaje u krajnje zagađenom socijalnom okolišu.

Tome pridolaze i drugi oblici potrošnje slobodnog vremena. Zabava, primjerice – sistem *entertainment*, kao sub-sistem kapitalizma – za koju Ernst Bloch kaže da je “nadmjestak za ono što je nepostignuto u kapitalističkoj životnoj borbi u njezinim oblicima na koje se pristaje”. Prije svega – *sport*, za koji Bloch kaže da se “korisno upotrebljava za varku”. Iako je Bloch mislio prvenstveno na “kolektivnu varku pretfašističkog i fašističkog oblikovanja slobodnog vremena u smislu gimnastike”, čiji je cilj da “radna snaga ne dopre do svijesti o sebi ni u vrijeme svojeg odmora” – tome ovdje možemo pridružiti i suvremeni, zapravo *gladijatorski*, oblik sporta, *sportsku industriju* koja na okrutan način okupira tijela i duše natjecatelja i gledatelja.

Nadalje: odlazak (ili, bolje rečeno, *bijeg* u prirodu), kao jedan od načina provođenja, odnosno potrošnje slobodnog vremena, također je zaposjednut od strane sistema. Čak i kada nastupi prividan smiraj, izdvojenost i osamljenost – na planini ste, u šumi – zapravo ste između X i Z (posla danas i posla sutra; ovog radnog tjedna i sljedećeg radnog tjedna), vaše Y (slobodno vrijeme) je sputano, sve i ako nije izravno programirano. Također: ili ste u domašaju vaše mobilne mreže, što je priličan problem za oslobađanje vremena, ili niste u domašaju vaše mobilne mreže, što je opet problem, jer nešto sigurno propuštate, iako ne znate što.

Oni Andersovi “čekači” (o kojima je on pisao u “zlatno doba” industrijsko-automatizacijskog kapitalizma, šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća) – koji ili čekaju nešto za što se ne zna kad će se i da li će se uopće dogoditi ili, pak, čekaju a ne znaju što čekaju – danas zapravo više i ne čekaju. *Nema više vremena za čekanje*; vrijeme je potpuno ispunjeno: radno vrijeme programiranim i nadziranim poslom, a slobodno vrijeme programiranim i nadziranim odmorom i zabavom.

Čak i oni koji, naizgled, rade dalje od kapitalističkog izrabljivača, primjerice znanstveni i sveučilišni radnici, nisu pošteđeni. Egzistencija znanstvenih i sveučilišnih radnika također je samljevena mašinerijom čiji motor predstavlja kapitalistička ekonomija. “Sve je više posla, sve je manje vremena” – često se čuje i od onih čija djelatnost (*theoria*) treba da živi od slobodnog vremena. Kako je to moguće u jednom poslu koji